

УДК 711.132

А.М. Плешкановська

Київський національний університет будівництва та архітектури

ДЕМОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕКОНСТРУКЦІЇ МІСТ

В статті охарактеризовані демографічні процеси в найбільш значущих містах України (в сучасних межах її території) за останні двісті років та розглянуті питання впливу динаміки чисельності населення міст на реконструкцію міста в цілому.

А.М. Плешкановская. В статье охарактеризованы демографические процессы в наиболее значимых городах Украины (в современных ее границах) за последние двести лет, а также рассмотрены вопросы влияния динамики численности населения городов на реконструкцию города в целом.

Pleshkanovska A.M. The article describes the demographic processes in the most important cities of Ukraine (in its modern borders) over the last two hundred years, and also considers the influence of the urban population dynamics to the city reconstruction in general.

Реконструкція міської забудови, міських територій і міст в цілому останнім часом набуває все більшого значення серед містобудівних проблем як на теоретичному рівні, так і в практичній діяльності. Цілком зрозуміло, що реконструктивна містобудівна діяльність в широкому розумінні і є, власне кажучи, органічною формою сталого міського розвитку.

Серед широкого кола передумов потенційної реконструкції міста, таких як – економічні, соціальні, політичні, технологічні та ін., найбільш очевидне значення має зростання чисельності населення міста, як частини загально демографічних урбанізаційних процесів. У поєднанні зі змінами соціальних стандартів життя в бік їх підвищення, ріст чисельності населення супроводжується збільшенням об'ємів як житлового, так і соціально-побутового будівництва.

З огляду на це, цікаво розглянути демографічну динаміку в цілому по Україні, та по окремих регіонах і містах.

Територія України в сучасних кордонах формувалася на протязі тривалого часу, зазнаючи суттєвих адміністративно-територіальних, соціально-економічних та політичних змін, потерпаючи від війн, голодомору, репресій, депортації народів в різні історичні періоди.

Для аналізу урбанізаційних і містобудівних процесів в межах України було обрано період двох останніх століть. Такі часові рамки мотивовані тим, що, по-перше, саме в цей період територіальні межі сучасної України більш-менш відповідають існуючим кордонам; по-друге, наприкінці XVIII ст. на цій території було закладено багато нових міст; і по-третє, це відповідає третьому періоду прискороеного зростання рівня макроурбанізації в світі (XIX-XXI століття).

Історичні події цього періоду характеризуються наступними етапами. В 1764 році Імператриця Катерина II ліквідує Гетьманщину, а в 1775 – Запорізьку Січ. Після розділу Польщі в 1772–1795 роках Галичина переходить у володіння австрійських Габсбургів, а решта Правобережної України – у володіння Російської імперії. В результаті русько-турецької війни 1768–1774 років Кримське ханство було визнане незалежним від усілякої сторонньої влади, а в 1783 р. його землі увійшли до складу Росії. На приєднаних до Російської імперії степових землях Новоросії и Тавриди, на місці татарських поселень закладаються руські міста. До кінця XVIII – початку XIX століття, Україна була переважно аграрною, а з середини XIX – нинішні східні регіони України, а потім і Київщина починають розвиватися як промислові.

В 1938-39 автономна Підкарпатська Русь у складі Чехословачії була в результаті Мюнхенського договору і розділу Чехословачії захоплена Угорщиною.

23 серпня 1939 року В. Молотов і Й. фон Ріббентроп підписали Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом. 17 вересня 1939 року СРСР увів війська на територію II Речі Посполитої, анексувавши її західні землі. На приєднаних до Української РСР територіях було утворено 6 нових областей: Дрогобичську, Львівську, Тернопільську, Станіславську, Волинську та Ровенську. 28 червня 1940 року для повернення

Бессарабії, яка входила до складу Румунії, на її територію була введени війська РЧЧА.

У листопаді 1940 року бессарабські уїзди: Ізмаїльський, Аккерманський (Білгород-Дністровський) та Хотинський були приєднані до УРСР. Східне узбережжя ріки Дністер було приєднано до МРСР.

В 1945 році до УРСР була приєднана Підкарпатська Русь, яка отримала назву Закарпатської області. В 1954 році з особистої ініціативи Першого секретаря ЦК КПРС Хрущова зі складу РРФСР постановою Президії Верховної Ради РРФСР до складу УРСР передана Кримська область.

Для більш детального аналізу урбанізаційних процесів та динаміки чисельності населення було обрано 34 міста, серед яких усі обласні центри, міста державного підпорядкування та основні за чисельністю населення міста країни. Розглянуті міста відрізняються за розміром та періодом створення, проте всі вони відігравали і відіграють помітну роль в історії країни на різних відрізках часу та виступають в якості центрів або фокусів формування системи розселення різних регіонів України – Центрального, Східного, Західного та Південного.

До найбільш древніх (час створення – до 1200 року н.е.), серед розглянутих, міст на території сучасної України можна віднести – Керч (VII ст до н.е.), Київ (482), Житомир (884), Ужгород (892), Чернігів (907), Камінець-Подільський (1062), Луцьк (1085) та Полтава (1174).

Другу групу складають міста, які виникли у період після 1200 та до 1700 року (період існування Галицького князівства та захвату значної частини території Золотою Ордою) – Львів (1256), Рівне (1283), Вінниця (1362), Чернівці (1408), Тернопіль (1540), Кременчук (1571), Харків (1654), Суми (1655), Івано-Франківськ (1662), Макіївка (1690).

Остання група – міста утворені за часів володування Російської імперії – Кіровоград (Єлісаветград – 1754), Запоріжжя (1770), Кривий Ріг (1775), Дніпропетровськ (1776), Херсон і Маріуполь (1778), Горлівка (1779), Севастополь (1783), Сімферополь і Мелітополь (1784), Миколаїв (1789), Одеса (1794), Луганськ (закладання Луганського заводу – 1795).

Для аналізу динаміки чисельності населення розглянутих міст були використані статистичні дані переписів населення, проведених в межах території сучасної України:

- перший загальний перепис населення Російської Імперії – 1897 р.;
- перепис населення 1920 р., який охопив лише 72 % населення країни, оскільки в деяких районах проходили військові дії;
- перепис міського населення – 1923;
- Всесоюзні переписи населення 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989;
- Всеукраїнський перепис населення – 2001.

Для більш точного уявлення про динаміку населення України в цілому та окремих обраних міст також були використані дані інших історико-демографічних джерел та офіційних сайтів міст.

В таблиці 1. наведені дані динаміки чисельності населення України.

Динаміка чисельності населення України, млн.люд.

Таблиця 1

Період	Населення	Період	Населення	Період	Населення
1	4	1	4	1	4
1800	8,5	1930-1934	28,4	1970-1974	47,1
1870	18,7	1935-1939	40,5	1975-1979	49,1
1897	28,4	1940-1944	41,2	1980-1984	49,9
1905-1909	30,8	1945-1949	32,3	1985-1989	50,7
1910-1914	35,2	1950-1954	36,8	1990-1994	51,8 (52,2)
1915-1919		1955-1959	41,9	1995-1999	51,7
1920-1924	25,6	1960-1964	42,5	2000-2004	49,4
1925-1929	29,5	1965-1969		2005-2009	46,1

Чисельність населення України вперше була визначена на початок XVII століття – 5-6 млн. люд. (1629). У феодальну епоху ріст населення гальмувався частими війнами, спустошувальними епідеміями, неврожаями. Важливим фактором демографічного розвитку стало освоєння нових земель після приєднання до Росії в

XVII столітті на північному сході та в XVIII столітті на півдні сучасної України. В 1870 році чисельність населення сягала 18,7 млн. людей. Аграрне перенаселення України привело в кінці XIX – на початку XX століття до масової міграції селянського населення за межі України – в основному до Сибіру та Далекого Сходу (переселилось біля 1,6 млн. люд.). Значним було переселення і за океан (у 1895-1913 роках – 413 тис. люд.) із західноукраїнських земель – Галичини, північної Буковини і Закарпатської України, які входили до складу Австро-Угорщини. Еміграція з західно-українських земель продовжувалась і в 1919-1939 роках.

За останнє століття Україною прокотилося декілька трагічних хвиль, які суттєво вплинули на демографічну ситуацію. Перша світова війна, Жовтнева революція 1917 року та Громадянська війна, які спричинили чисельні жертви та еміграцію внаслідок бойових дій, погромів мирного населення, масових репресій по відношенню до аристократії, інтелігенції, духовенства, що призвело до скорочення населення приблизно на третину (з 35,2 до 25,6 млн.люд.).

Наступний відрізок часу – 1930-1939 роки – характеризувався декількома різновекторними тенденціями щодо чисельності населення. Голод 1932-1933 років, який позбавив життя мільйони людей, переважно сільських мешканців; політичні репресії 1936-1939 років, що торкнулися всіх категорій населення, – спричинювали загальне скорочення населення України. Проте розпочатий процес індустріалізації викликав відносне зростання міського населення, особливо в крупних індустріальних центрах країни.

Друга світова війна, яка забрала десятки мільйонів життів по всьому світу, Європі і, зокрема, в Україні, та наступний голод викликали ще один спад чисельності населення з 41,2 до 32,3 млн.люд. І лише починаючи з кінця 40-х років спостерігається зростання чисельності населення практично до середини 90-х років минулого століття. Максимальна чисельність населення України, згідно статистичних даних сягала 52,24 млн.люд. в 1993 році (див. рис. 1).

Цей рік став початком найдовшого етапу падіння чисельності населення. За останні вісімнадцять років населення України

скоротилося майже до 46,0 млн. Згідно оприлюднених у жовтні 2004 року прогнозів Інституту демографії і соціальних досліджень Національної Академії Наук, до 2050 року чисельність населення України може скоротитися до 35 млн.люд.

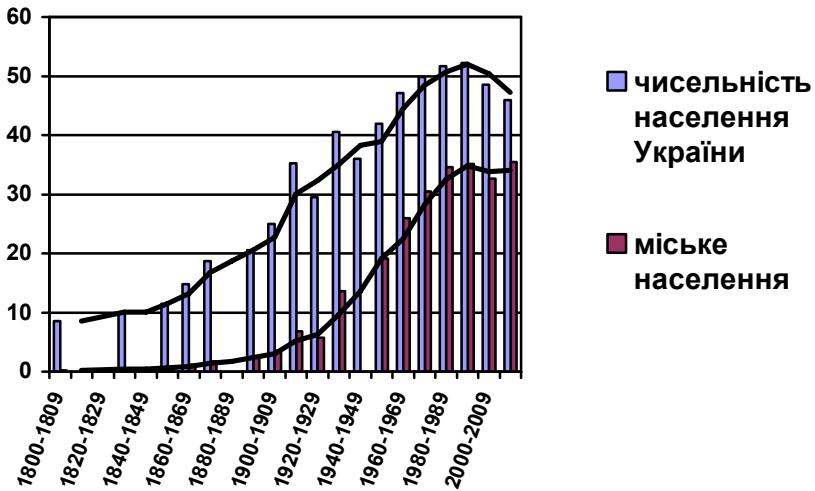

Рис. 1. Динаміка чисельності населення України.

Проте слід зауважити, що рівень урбанізації, який в Україні починаючи з 1900-го року є достатньо високим, останні двадцять років практично залишається на одному й тому ж рівні – 67,5-68,5 % (дивись рис. 2).

З плином часу в кожній країні відбуваються деякі зміни в характері розселення. Це пов'язано зі зміною типу відновлення населення і зміною типу господарства. Американський географ Джіббс виділив 5 основних стадій формування системи розселення, які пройшли або пройдуть усі країни світу на певному етапі свого розвитку. Головний критерій виділення стадій урбанізації – це співвідношення динаміки міського і сільського населення.

Перша стадія урбанізації за Джіббсом має наступні риси: доіндустріальний уклад господарства, традиційний тип відтворювання, щільна і порівняно рівномірна мережа сільських

поселень. На цій стадії розвитку урбанізації міське населення росте повільно, і тому його частка може навіть знижуватися, при абсолютному переважанні сільського населення.

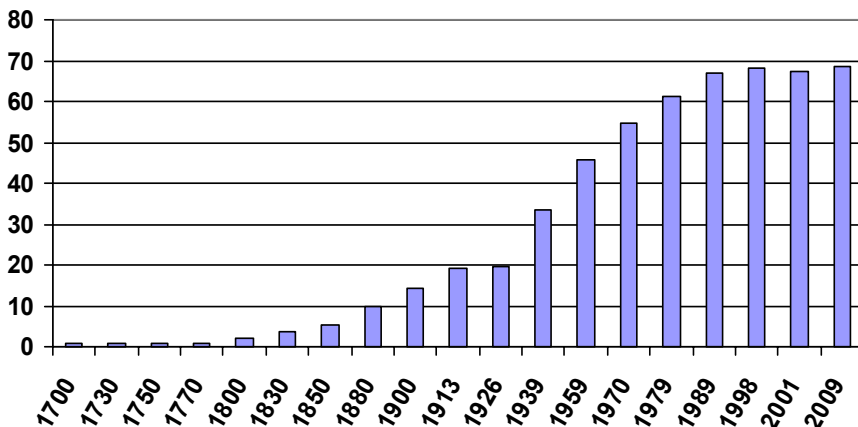

Рис. 2. Динаміка рівня урбанізації в Україні.

Друга стадія урбанізації суспільства проявляється під час проходження ним процесу індустріалізації. На цій стадії сільське населення масово мігрує у міста, але за рахунок природного приросту частка сільських мешканців в усьому населенні країни поки ще повільно росте. Міське населення збільшується значно швидше.

Третя стадія характеризується наступними рисами: демографічний перехід уже завершений, міграційний відтік і природне зменшення призводять до зниження сільського населення. Ріст частки міського населення обумовлює перевищення над часткою сільського.

На четвертій стадії урбанізації продовжує слабко зростати міське населення, також повільно зменшується сільське населення.

П'ята стадія урбанізації притаманна постіндустріальним країнам, коли зникають соціальні відмінності між містом і селом. Підвищується цінність екологічного фактору в усвідомленні населення. Знижується чисельність міського населення і зростає

чисельність сільського. Система розселення знову приходить у стан рівноваги.

Проаналізувавши дані демографічного розвитку можна зробити висновок, що Україна знаходиться на третій-четвертій стадії урбанізації.

Поняття «розвиток міста» може бути охарактеризовано чисельними показниками, до яких включаються і кількісні, і якісні показники стану міського розвитку. Проте, одним з основних виступає саме чисельність населення, як відображення привабливості того чи іншого населеного пункту для проживання в ньому людей.

На початок XIX століття першу п'ятірку найбільш крупних міст у межах території сучасної України складала – Львів (38,0 тис.), Харків (30,0 тис.), Київ (27,2 тис.), Херсон (25,0 тис.), Севастополь (20,0 тис.). На кінець XIX століття (1897 р.) до п'ятірки вже входили – Одеса (403,8 тис.), Київ (247,7 тис.), Харків (174,0 тис.), Львів (127,9 тис.), Дніпропетровськ (112,8 тис.).

На даний момент часу (2009 рік) на території України розташовано 454 міста та 1344 селища міського типу, з них: 4 – міста з населенням понад 1 млн. мешканців – Київ (2769,3 тис.), Харків (1456,0 тис.), Дніпропетровськ (1017,0 тис.), Одеса (1008,0), Донецьк втратив вже статус міста-мільйонера (974,6 тис.).

Звичайно, динаміка чисельності населення міст не носила лінійний характер, зазнаючи в різні періоди різких підйомів та спадів відповідно до соціально-економічних процесів, які відбувалися в країні. На рис. 3. наведено графіки динаміки чисельності населення досліджуваних міст починаючи з 1800 року, де добре видно, що практично до кінця дев'ятнадцятого століття зростання чисельності населення відбувалося достатньо повільно, але у XX столітті спостерігаються суттєві коливання чисельності їх населення.

У цей час можна виділити три періоди значного збільшення населення, особливо в крупних містах, – 1890-1914, 1926-1940, 1947-1990 роки. Різке скорочення населення фіксувалось у періоди 1915-1925 та 1941-1946 років, а починаючи з середини 1990-х років і до сьогоднішнього дня практично у всіх містах (за винятком Києва) спостерігається повільне, але стале зменшення чисельності населення.

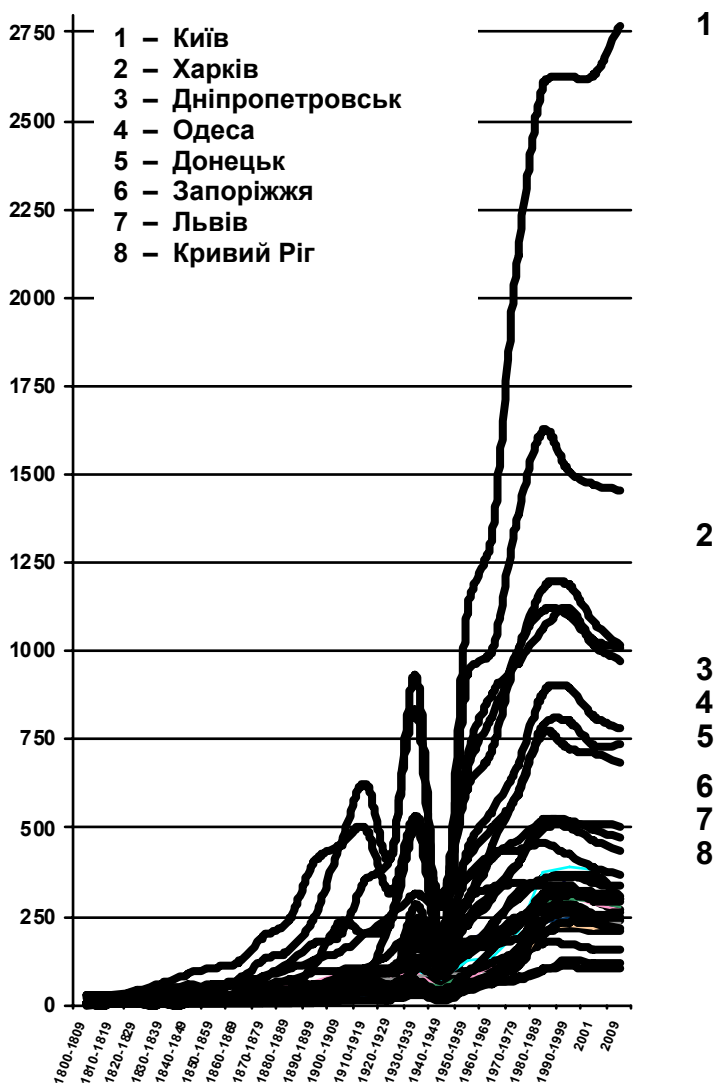

Рис. 3. Динаміка чисельності населення основних міст України.

Ці процеси мають загальний характер, притаманні різним категоріям міст і відповідають загальнодержавним особливостям соціально-економічного і політичного розвитку країни. Вони відрізняючись лише темпами приросту або падіння чисельності населення, причому, чим крупніше місто і чим вагомніше його значення в системі розселення, тим більш проявляються ці коливання.

Таким чином, аналізуючи динаміку розвитку міста (через коливання його чисельності населення) можна зробити наступні висновки:

- більш-менш значне коливання чисельності населення міста тісно пов'язані з активізацією або спадом містобудівної діяльності та будівельної активності з метою створення адекватної матеріально-речової інфраструктури міста;
- різке зростання чисельності населення, як правило співпадає або, щонайменше, спричинює нарощування такої активності переважно у вигляді нового будівництва на вільних територіях, та на окремих вільних ділянках у межах існуючої забудови. Так, наприклад, перший період (1890-1914 роки) відповідає періоду розвитку капіталістичних відносин та масового будівництва промислово-виробничих підприємств у містах, що приваблювало притік сільського населення у міста після скасування кріпосницького права. Другий період (1926-1940 роки) відповідає аналогічному процесу соціалістичної індустріалізації, а третій (1947-1990 роки) – періоду відновлення країни після Великої Вітчизняної війни та започаткування і розгортання масового індустріального домобудування у містах;
- різке падіння чисельності населення спричинює гальмування нарощування будівельної активності, інколи практично до її припинення, та спрямування її переважно в бік вибіркової реконструкції окремих об'єктів, або підтримуючих заходів щодо існуючих фондів (будівель і споруд, інженерної та транспортної інфраструктури тощо);
- проте, і реконструкція існуючої забудови, і нове будівництво на вільних територіях виступають як елементи загального процесу реконструкції міста в цілому, як безперервного процесу його існування.

1. Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970 гг.). – К., 1977.
2. Демографическое развитие Украинской ССР (1970-1979 гг.). – К., 1987.
3. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. – К., 2004.
4. Мерлен П. Город: Количественные методы изучения/ Пер. с франц.–М.: Прогресс, 1977.–262 с.
5. Урбанизация и расселение: Сб. ст. / Под ред Ю.Л. Пивоварова. – М., 1975. – С. 69.
6. Форрестер Дж. Динамика развития города/ Пер. с англ. М. Г. Орловой. – М., 1974. – 287 с.
7. Боже-Гарнье Ж., Шабо Ж. Очерки по географии городов / Под ред. В.В. Покшишевского. – М., 1967. – 424 с.